

MÉSZÁROS BORBÁLA

Délkelet-Európa történeti antropológiája

Karl Kaser – Siegfried Gruber – Robert Pichler (Hrsg.):
Historische Anthropologie im südöstlichen Europa. Eine
Einführung. Wien–Köln–Weimar: Böhlau Verlag 2003. 409 p.

A Grazi Egyetem Délkelet-Európa Történeti Tanszéke, illetve a *Center for the Balkan Societies and Cultures* munkatársai által kezdeményezett és szerkesztett vaskos kötet egyfajta „reader” szerepét kívánja betölteni a vizsgált térség történeti antropológiájára vonatkozóan. Bár elsősorban egyetemistáknak, bevezetesként készült, mégsem nevezhető tankönyvnek vagy összefoglaló kézikönyvnek, mivel tematikája nem rendszeres, illetve az egyes fejezetek mélysége esetleges, igen változó. A kutatástörténeti áttekintéstől az általánosságok, közismeretnek számító jelenségek tankönyvszerű összefoglalásáig vagy az esettanulmányig sokféle műfaj keveredik a kötetben, akár egy fejezetben belül is. A szerzők több mint fele osztrák (Graz, Bécs) történeti tanszékeken dolgozik, kisebb része – két etnológus kivételével – bolgár, svájci és német egyetemek történész munkatársa.

Délkelet-Európa értelmezésének problémái

A kötet címében jelzett régióknak, illetve kutatási irányzatnak – melyek definiálásával Karl Kaser és Hannes Grandits foglalkozik a bevezető tanulmányban – az egyes fejezetek tartalmával való összevetése során több kérdés merülhet fel az olvasóban. Először is a vizsgált térség: Délkelet-Európa jelenének, határainak problémája. A terület pontos körülhatárolására – a szerkesztők tudatos gesztusaként – ugyanis a könyvben egyetlen egyszer sem kerül sor. A bevezetőben óva intik a kutatókat a Nyugat-, illetve Kelet-Európa dichotómiának, valamint a „Balkán” sztereotipizálódott (lásd „puskaporos hordó”, „néprajzi múzeum”), terhelt, az egész kötetben szinte tabuként kezelt fogalmának használatától; evvel mintegy Maria Todorovának a Balkán-fogalommal kapcsolatos kritikájához kapcsolódnak (Todorova 1997).

Délkelet-Európát nem mint egy földrajzilag pontosan körülhatárolható területet, hanem mint az európai regionális összehasonlítás eszközét kezelik. Ez utóbbi, kisebb részben a délkelet-európai régió belüli összevetés a tanulmánykötet egyik sokszor hangsúlyozott módszere, azonban kevés fejezetben (például Kaser írásaiban) valósul meg igazán. A bevezető tanulmányban a szerzők két tengely – azaz nyugat–kelet, illetve Mediterráneum–észak – metszéspontjában helyezik el Délkelet-Európát, hangsúlyozva az átmeneteket és a térségnek három nagy európai „civilizáció” kölcsönhatásában való alakulását.

Kaser és Grandits hangsúlyozza, hogy kötetük „nem történeti antropológia a délkelet-európai régióról, hanem történeti antropológia a régióban” (14. p.), vagyis a kutatásban nem a tér tölti be a kulcskérdés szerepét, hanem a különböző témák. Ennek ellenére észrevehető, hogy az egyes fejezetekben fontos szerepet játszik a térbeliség, a balkáni térség, illetve a Balkánon belüli, különböző szempontból megalkotott régiók értelmezése.

Bár a Balkán-félszigeti kultúrák nyugat-európai szemszögű – egyfajta európai perifériaként való – értelmezése a bevezetőből egy elvetendő perspektívának tűnik, az egyes tanulmányokban mégis előkerül a térség összevetése Nyugat-Európával (például a rokonsági rendszerek, a családi kapcsolatok terén), illetve a Balkán „perifériaként” való értelmezése. Ez a „perifériaként” azonban nemcsak mint a külső elemző eszköze jelenik meg, hanem a délkelet-európai identitások egyik összetevőjeként is (lásd Christian Giordano írását). Az elmaradottság, a „balkáni ruralitás” idealizálása fontos szerephez jutott az egyes nemzetek „mitológiájában”, mintegy kiegészítve az „európaizálódás” tendenciáját. Giordano gyakorlatilag szociálpszichológiai kompenzációs technikaként értelmezi a „perifériaként” beépítését az identitásba: az európaizálódó szemszögből szégyenletesnek tűnő jelenségeket az egyes országok értelmisége nemzeti sajátosságként értelmezte.

A kötet tanulmányait végigolvasva szembeűnő aránytalanságokat tapasztalhatunk a térség egyes országai, régiói előfordulásának, említésének mértékében. A legtöbbször Bulgária és Albánia szerepel a vizsgálat terepeként; Szerbia, Horvátország, Görögország, Macedónia és Bosznia-Hercegovina alulmarad, Romániáról pedig szinte egyáltalán nincs szó. Ugyancsak problémaként merülhet fel az olvasóban, hogy egyes tanulmányok általánosítva szólnak a délkelet-európai rokonságról, időfelfogásról vagy éppen vallásgyakorlatról, holott a szerzők folyton hangsúlyozzák az előmunkálatok hiányát, a szakirodalom szegénységét, ami elvileg nem kedvez az ilyen nagy ívű összefoglalásnak, általánosításnak.

Történeti antropológia a tanulmánykötet tükrében

A kötet címének másik tagjával kapcsolatban is felmerülhet a kérdés, hogyan értelmezik azt a kötet szerkesztői. A bevezetőből és a tanulmányok olvasása után megbizonyosodhatunk, hogy a történeti antropológia fogalmát a lehető legtágabban használják. A történettudomány és az antropológia találkozásaként értelmezik, ahol az antropológia témaválasztásai, elméleti keretei és módszerei termékenyítőleg hatnak a történeti kutatásokra. E kölcsönhatásnak egyik legfontosabb pontja a kultúra mint szimbolikus rendszer fogalmának elismerése. A tanulmánygyűjtemény valóban egy „interdiszciplináris fórumra” hasonlít, hiszen a különböző írások a szociálintropológiától a társadalomtörténetig, a mentalitástörténetől az ökológiai antropológiáig a legkülönbözőbb hagyományokhoz kapcsolódnak. A helyi néprajztudomány eredményeit csak érintőlegesen, leginkább a rokonságkutatás, illetve a jogszokások területén hasznosítják a szövegek.

Történeti antropológiáról lévén szó, különösen fontos szerepet szán Kaser az időbeliségnek, amelyről szerinte az etnológusok gyakran megfeledkeznek. Változások, cezúrák, kontinuitások szem előtt tartása, valamint az adott téma jelenkori vonatkozásainak, kihatásainak vizsgálata elmulaszthatatlan feladata a történeti antropológusnak. Ez

utóbbi, vagyis az aktualitás, az adott probléma jelenkori vetületeinek vizsgálata sok tanulmányban meg is jelenik (például etnicitás, idegenség fogalma, csalárendszer, a vérbosszú intézménye stb.). Azonban az időbeliség érzékeltetésével több írásban is problémák merülnek fel, ugyanis gyakran nem tudhatja az olvasó, hogy az állítások, olykor egész alfejezetek milyen időszakra vonatkozóan hangzanak el. Így sokszor ahistorizálódik a mondanivaló, a történészek a „néprajzi jelen” hibájába keverednek. A tanulmányok többsége az oszmán éra végétől, a 19–20. századra vonatkozóan tekinti át egy-egy jelenség történetét, azonban egyes esetekben egészen a bizánci időszakig (például migráció) visszamennek.

Végül ugyancsak a történeti perspektívájú kutatás problémájához tartozik a források kérdése. A kötet bevezetőjében felvázoltak szerint speciális helyzetben van a délkelet-európai történeti antropológia, amennyiben a 18–20. századig oszmán uralom alatt lévő területekről jóval kevesebb olyan forrástípus maradt fenn, amelyet az antropológusok használni szoktak: vagyis túlsúlyban vannak az idegen uralom által termelt kvantitatív források, s elenyésző számban a privát szövegek (levelek, naplók stb.). Ezen állításon kívül azonban sajnos nem tudhatunk meg többet a térség történeti antropológiájának forráshasználatáról, annál is inkább, mert az egyes fejezetek is elenyésző számban említik meg az adott téma kutatásának forrásait vagy a forrásokkal kapcsolatban felmerülő módszertani, elméleti problémákat. Ez alól szinte egyedüli kivétel Rayna Gavrilova bolgár városi korzóról szóló tanulmánya, amelyben az *oral history* módszereit használta fel.

A tanulmánykötet a bevezetőn kívül tizenöt fejezetet tartalmaz, amelyeket a szerkesztők öt, többé-kevésbé homogén témacsoportba soroltak. Mindezeket megelőzi Karl Kaser *Az idegenekkel való kapcsolat* című tanulmánya, melyben az idegen és a saját, a szegregáció és az interkulturalitás jelenségét vizsgálja a térségben, különös tekintettel a különböző vallási identitásokra, illetve a vendégszeretet intézményére. Ez utóbbi kutatását azért tartja fontosnak Kaser, mivel szorosan összefügg az idegenség kérdéskörével, de ugyanakkor az általában csak a gyűlölettel és a konfliktusokkal jellemzett balkáni társadalom másik arcát mutatja meg.

Az első nagy témacsoport a migráció és az alkalmazkodás kérdésköréhez nyújt három tanulmányt. Kaser a középkori Balkán-félszigeti bevándorlások történetét foglalja össze; megjegyzi, hogy ezen a területen az antropológiai perspektívák alkalmazása még gyerekcipőben jár. Olga Katsiardi-Hering görög történésznő a térség újkori migrációs típusait, motivációit rendszerezi: az oszmán hódítók elől menekülő csoportoktól a belső gazdasági migrációig, illetve a különböző irányú kivándorlásokig. Esettanulmányként az albánok Görögországba, Itáliába való kivándorlását tárgyalja. Ulf Brunnbauer grazi történész a természeti környezethez való alkalmazkodási stratégiákkal foglalkozik tanulmányában. Három ökotípust különít el, esettanulmányként pedig a Rodope hegységi ökotípust változásait mutatja be.

A második nagy blokk a rokonság, család kérdéskörével foglalkozik. A Grazi Egyetemen már több mint egy évtizede folyik kutatás a nyugat-balkáni komplex családformák történetéről, Karl Kasernek több kötete megjelent már a témában. A szerző két szociálantropológiai ihletettséggű tanulmánya a rokonság, a származás, a családon belüli szerepek, illetve az öröklés problémáját állítja középpontba. Nagy hangsúlyt fektet a patri-lineáris leszármazási rendszer, a balkáni „házcsalád” és a férfijogú társadalom témájára,

valamint a Nyugat-Európa–Délkelet-Európa viszonylatrendszerben való összehasonlításra. Yulian Konstantinov szófiai antropológus figyelemfelkeltő írása a rokoni-baráti hálózatnak az 1990-es években megnövekedő szerepéről szól, elsősorban bolgár példákon keresztül. A politikai változásokat követően az emberek megélhetési stratégiáiban, illetve a veszélyes, átláthatatlan nyilvánossággal szemben fokozottan jelentkezik a rokoni-baráti kapcsolatrendszerhez való kötődés. Ennek egyik megjelenési formája a két generációt átfogó bilokális család, ahol a vidéki szülők, valamint a városba költözött fiatalok alkotnak egy gazdasági, érdekvédelmi egységet. Ezen, rokonsággal foglalkozó témablokkba került két, témáját túlságosan felszínesen, tankönyvszerűen megközelítő tanulmány, amelyek inkább fogalmi bevezetést és kutatási perspektívákat nyújtanak. Kristina Popova bolgár történész az egyes életkorok fogalmáról, a generációk viszonyáról, főleg a fiatalok kérdésköréről szól. Siegfried Gruber pedig az írásbeliségen kívüli társadalmak idő-koncepcióival, az idő érzékelésének különböző perspektíváival foglalkozik.

A harmadik részbe két jól sikerült, térbeliség és identitás összefüggéseit – teljesen különböző szempontból és perspektívából – tárgyaló tanulmány került. Christian Giordano svájci etnológus a tenger, a vidék és a város hármásán keresztül vizsgálja a balkáni identitásokat. Bár – Braudel szerint – a Balkán a Mediterráneum egyik félszigete, mégis a terület reprezentációjában nagyon kevés szerepet játszik a tenger és a tengerpart. A délkelet-európai társadalmak identitásában sokkal nagyobb jelentőségűek az urbanitás és a ruralitás szemben álló, mégis elválaszthatatlan konstrukciói: mind a „kifelé”, Nyugat-Európa felé való reprezentációban, mind „mikro”-szinten, a társadalmi státus meghatározásában. A nemzeti identitás alakításában fontos szerepet játszott a ruralitás, az elmaradott falu képének idillizálása, miközben a városok előtt erőteljesen nyugat-európai minták lebegtek. Ezzel szemben a relatíve erősebb városiasodást mutató Dalmácia, Isztria területén a vidék stigmatizálódott, miközben a város felértékelődött: a társadalmi státusok, az egyes etnikumok hierarchiája a vidék-város tengely mentén rendeződött el.

Rayna Gavrilova *A város történeti antropológiája* című tanulmányában a bolgár városi korzó elemzésén keresztül beszél a 20. század középső évtizedeinek városi életéről. A korzón mint egyszerű, szabadidős szokáson keresztül betekintheünk a városi idő szervezésébe, a nyilvánosság működésébe, a társadalmi státusok kifejezőmódjaiba. A kutató szerint a korzó a modernizáció, az urbanizáció egyik kísérőjelensége, amely megkönnyítette a hagyományos közösségi társadalomból való átmenetet a modern városi nyilvánosság felé. Funkcióját az 1950-es évektől induló rendkívül gyors bulgáriai urbanizáció során veszítette el, s ehhez hozzájárult a szabadidős szokások megváltozása is (televíziózás). A visszaemlékezők az elengedhetetlen nosztalgia mellett olykor lebecsülően nyilatkoznak az egykor kötelező városi szokásról, amelyet már provinciálisnak, vidékiesnek tartanak.

A negyedik nagy témacsoport a jogszokásokkal és a társadalmi kontrollal foglalkozik. Karl Kaser a térségben tartóan működő politikai-hatalmi organizációk későbbi társadalmi hatásait veszi szemügyre, különös tekintettel a centralizált, tributális rendszer következményeire. Robert Pichler – szintén grazi történész – a jogszokások oszmán uralom alatt fennálló társadalmakban betöltött jelentős szerepét tárgyalja. Esettanulmányként az észak-albániai „törzsi” társadalmak jogszokásaival, különösen a vérbosszú – már a 19. század óta utazók, kutatók (lásd Nopcsa Ferenc) révén elhíresült – intézményével foglalkozik. Különösen érdekes a jelenség átalakulása a rendszerváltást követően, ami-

kor a hatalmi vákuumban újra „feléledt” a vérbosszú szokása, azonban már megváltozott formában (gyermekek, nők gyilkolása), megváltozott jelentéstartalommal, hiszen régi társadalmi alapja, a rokonsági-törzsi rendszer az elmúlt évtizedek alatt megsérült, felbomlott.

Végül, a tanulmánykötet utolsó blokkjaként a vallási és az etnikai, nemzeti identitás kerül a vizsgálat középpontjába. Michael Mitterauer Délkelet-Európa vallási sajátosságait összegzi, melynek fő tényezőit a partikularizmusban (sokféle vallás, felekezet jelenléte), az archaizmusban és a szinkretizmusban (vallások, felekezetek közötti kölcsönhatás) látja. A vallás és az identitás kapcsolatával keveset foglalkozik, ehelyett a térség vallásainak rítusairól, specialistáiról, tér-idő dimenzióiról nyújt – számos közismert elemet is tartalmazó – tankönyvszerű áttekintést. Ugyancsak szinte érintetlen marad a népi vallásosság és a hivatalos egyházak viszonya. Ulf Brunnbauer a kollektív identitások különböző (rokon, lokális, nemi, vallási, foglalkozási) változatait vizsgálja, majd végül kiemelten foglalkozik a 19. század óta egyre jelentősebbé váló etnikai, nemzeti identitással. Kiemelten érdeklődik az úgynevezett „ambivalens identitások” – amilyen például a bulgáriai muzulmán vagy a külön fejezetben érintett macedón identitás – iránt, amelyekben a nyelvi és a vallási szempont révén ellentétes vonzalmak és orientációk jöhetnek létre az adott nép és szomszédai között.

IRODALOM

TODOROVA, MARIA

1997 *Imagining the Balkans*. New York – Oxford: Oxford University Press.